

Безлюдна Ірина (м. Київ)

Пошукач відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)373.22:394((477-25)+(477.41))"1946–1951"

ПОВСЯКДЕННІ РЕАЛІЇ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ КИЇВЩИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946 р. — поч. 1950-х рр.)

У статті висвітлюється повсякденне життя вихованців дитячих будинків м. Києва і Київської області у 1946 р. — на початку 1950-х рр. Розглядається контингент вихованців, кадровий склад, матеріальна база та влаштування вихованців дитбудинків на роботу або подальше навчання.

Ключові слова: дитячий будинок, сироти, Київ, Київська область.

Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Київщини не було достатньо висвітлено як в радянській, так і в сучасній українській історіографії. В радянський період проблеми дитячих будинків згадувалися переважно в узагальнюючих працях з педагогіки, а також при висвітленні досягнень у повоєнній відбудові народного господарства¹. У сучасній історіографії це питання вивчалось серед інших у комплексному дослідженні Л. Голиш² та інших її працях³, а також Т. Вронською⁴, В. Швидким⁵, Д. Стефановичем⁶.

Під час та по війні контингент безпритульних переважно складався з дітей, батьки, яких загинули під час окупації, були розстріляні чи вивезені до Німеччини. Малолітні, які були направлені до рідних чи для влаштування до інтернатів, часто в пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обирали бродяжництво основним його способом⁷. Навесні 1944 р. посилювався потік безпритульних із східних областей – Сталінградської, Актюбінської, Московської, Воронежської та ін.⁸.

Для виявлення і влаштування безпритульних та бездоглядних дітей проводилися рейди. В цьому працівникам міліції допомагали комсомольці, громадськість та ін. Зокрема, 23 січня 1944 р. в Києві було проведено масовий міський рейд, у якому взяли участь: працівники міліції — 197 чол.; комсомольці — 115; представники громадськості — 21; педагоги — 3. В результаті цього було вилучено «з вулиці» 23 безпритульних та 240 бездоглядних дітей⁹. Всього ж, за період з 1 січня 1944 р. по 1 червня 1944 р., виявлено безпритульних дітей — 274, бездоглядних — 783, всього — 1057¹⁰. Як правило, затримували дітей на базарах, вокзалах, вулицях, у кінотеатрах, тощо.

У місті й надалі проводилися такі заходи. Зокрема, за період з 15 листопада 1944 р. до 15 грудня 1944 р. у всіх районах м. Києва було проведено по два, а в Молотовському і Подільському районах — по три рейди¹¹.

Загалом із числа комсомольців і молоді в м. Києві було створено 22 бригади допомоги органам міліції. З таблиці 1 видно, як вони розподілялися за районами:

Таблиця 1

Назва району	Кількість бригад	Кількість осіб у бригаді
Молотовський	4	10
Кагановичський	2	10
Жовтневий	3	10
Печерський	2	10
Подільський	4	10
Ленінський	2	10
Сталінський	2	10
Залізничний	2	10
Дарницький	1	10

Затримані діти доправлялися до дитрозподільників, а звідти поступали у дитбудинки або передавалися до шкіл ФЗН та ремісничих училищ¹².

В 1946 р. у Київській області нараховувалося 32 дитячих будинки, з них 1 санаторний, який слугував для оздоровлення і відпочинку дітей-сиріт під час літніх канікул¹³.

За планом на 1946 р. дитбудинками області мало бути охоплено 3535 дітей, фактично ж там перебувало 3608 дітей¹⁴. Тож 31 дитячий будинок був не в змозі охопити всіх дітей-сиріт, які потребували влаштування в дитбудинках. До того ж, у серпні 1946 р. було закрито 2 дитбудинки в Рокитнянському та Новошепелицькому районах, тому що приміщення цих дитячих закладів не відповідали мінімальним умовам для нормального життя дітей. Тож кількість дитбудинків області зменшилась, а фактична кількість дітей збільшилась на 108¹⁵.

Часто в дитячих будинках перебували діти, які мали рідних. Наприклад, у Чайківському дитбудинку Христинівського району в 1946 р. із 140 вихованців 18 мали рідних у тому ж районі, і які могли їх виховувати¹⁶. В 1948 р. у дитячих будинках Київської області виховувалося близько 2000 дітей, які мали батьків¹⁷.

Під час голоду 1946–1947 рр. самі батьки через знайомих або родичів намагалися тимчасово влаштувати своїх дітей до дитбудинків, де організовувалося мінімальне харчування. Р.Б. Сімашкевич у своїх спогадах

писав: «Тато якось в Києві зустрівся в 1946 році з нашою знайомою, яка була директором дитячого будинку в Києві ... Та сказала татові:

— Привозьте до мене Миколку [менший брат Р.Б. Сімашкевича — *І.Б.*]; я його прийму до себе в дитячий будинок. Так і зробили»¹⁸.

У серпні 1946 р. була проведена типізація всіх дитячих будинків області на предмет їх визначення як дошкільних, шкільного типу чи змішаних¹⁹. Проте досить часто керівництво дитячих будинків (через брак коштів, перенаселеність та з інших причин) її не притримувалося, й тому в дошкільних дитбудинках утримувалися діти-переростки. Так, 1948 року зі Святошинського дитбудинку № 12 до Київського дитбудинку № 4 (дошкільного типу) було переведено групу з 32 дітей, віком від 8 до 11 років²⁰.

Більшість дитячих будинків не мали досвідчених педагогів. Були випадки, коли РайВНО направляв вихователями та керівниками до дитбудинків осіб, які не виправдали себе на роботі в школі. Так, у Чайківському дитячому будинку за два роки і 6 місяців змінилось 7 директорів²¹. В Оленівському дошкільному дитячому будинку Фастівського району і Білоцерківському дитячому будинку № 1 частина педагогічних колективів не відповідала своєму призначенню і потребувала заміни кращими працівниками²².

У 1948 р. окремі директори дитбудинків не мали відповідної педагогічної освіти, 462 вихователі мали нижчу освіту і заочно не навчалися, понад 2000 вихователів не мали закінченої середньої педагогічної освіти. Незважаючи на це, на міжобласні курси з підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які проходили в грудні 1947 р. з дитбудинків Київської області не з'явилося 15 педагогічних працівників²³.

Через відсутність кваліфікованих вихователів та педагогів у деяких дитячих будинках не було забезпечено відповідного догляду за дітьми, що призводило до нещасних випадків. Так, у 1946 р. в Трипільському санаторному дитбудинку та в Чорнобильському дитбудинку під час купання потонуло декілька вихованців цих закладів. Директора та виховательку Трипільського та виховательку Чорнобильського дитячих будинків було передано до суду²⁴.

Нерідко спостерігалися зловживання з боку директорів дитбудинків. Зокрема, 1946 р. директор Бучанського дитбудинку займався спекуляцією продуктами, одержаних для харчування дітей; директори Мотовилівського дитбудинку Фастівського району, Житницького дитбудинку Жашківського району, розікравши на десятки тисяч крб. державного майна, втекли²⁵.

Директор Чайківського дитбудинку Христинівського району, отримавши від Київського обкому КП(б)У значну матеріальну допомогу (3000 м

мануфактури, 120 шерстяних ковдр, 87 пар взуття, трикотаж), пошив собі, своїй дружині та іншим родичам костюми. Речі, пошиті із залишків мануфактури, були непридатними (вузенькі і короткі штанці для хлопчиків, незграбні сукні для дівчаток). При перевірці було виявлено, що при розкрою мануфактури вкрадено 44 м сукна і шевіоту, 53 м сатину і більше 100 м полотна²⁶. За такі дії «нечисті» на руку директори, як правило, отримували покарання у вигляді винесення догани або, максимум, звільнення з посади.

Воєнна розруха залишила багато державних організацій без місця попереднього розташування. Адаже частина будинків була зруйнована чи напівзруйнована, а тому непридатною для роботи. Нерідко і приватні господарі поверталися з евакуації й знаходили своє помешкання зайнятим іншими пожильцями чи організаціями. Всі вони намагалися якимось облаштуватися. Приміщення дитячих будинків також часто використовувалися не за призначенням як приватними особами, так і організаціями, які втратили свої помешкання, будівлі. На 1946 р. у Києві залишалися не звільненими 5 таких приміщень (див. табл. 2):

Таблиця 2

Адреса дитбудинків, які ще не були звільненими	Ким були зайняті (1946 р.)
вул. Жертв Революції, 14	радіовузол
вул. Паньківська, 2	дитприймальник МВС
вул. В. Васильківська, 8	пивзавод
вул. Макарівська, 24	приватні мешканці
вул. Святошино-Південна, 65	Райміліція ²⁷

Не краща ситуація була і в Київській області. У 1948 р. Білоцерківський дитячий будинок № 1 не мав свого приміщення і був розміщений у 3-х кімнатах дитячого садка № 3, що ні в якій мірі не могло задовольнити його потреби. Виконком Білоцерківської міської Ради депутатів трудящих незаконно передав приміщення, звільнене школою глухонімих, будівельній дільниці під гуртожиток для робітників, замість того, щоб передати його дитячому будинку²⁸. 1951 р. у м. Чорнобилі приміщення дитбудинку використовувалися ремісничим училищем № 19; у м. Таращі — технікумом механізації сільського господарства та промкомбінатом; на хуторі Гора Бориспільського району приміщення і садиба використовувалися як підсобне господарство управління міліції м. Києва²⁹. Крім того, незвільненими залишалися приміщення дитячих будинків у містах Звенигородці, Умані, Сквирі, Таращі, Василькові³⁰.

Через хронічний брак приміщень, а також велику кількість сиріт, що по собі залишила війна, значна частина дитбудинків були перенаселеними дітьми. У 1948 р. це були – Блισταвицький дитбудинок Бородянського району, Заворичський Броварського району, Тальнівський, Кагарлицький, Катеринопільський та ін.

Через брак спальних приміщень та ліжок, велику скупченість дітей, у більшості дитбудинків вихованці спали по двоє-троє на одному ліжку, на розкладачках у робочих кімнатах чи, навіть, розташовувалися на підлозі³¹. У 1949 р. у Київському дитячому будинку № 4 зі 124 вихованців 86 спали по двоє на одному ліжку³².

Такий стан призводив до виникнення та розповсюдження серед вихованців дитбудинків респіраторних та грибкових захворювань. Масовому захворюванню дітей також сприяло незадовільно організоване медичне обслуговування, зокрема, в Плотенецькому дитячому будинку Ставищанського району, Городищенському, П'ятигорському Тетіївського району, Катеринопільському дитбудинках³³.

Вихованці багатьох дитячих будинків не були в достатній мірі забезпечені одягом, взуттям, м'яким та твердим інвентарем. Так, 1946 р. у Житенецькому дитбудинку Жашківського району на 75 вихованців було 36 ліжок, 6 шухляд, 35 ковдр, 56 комплектів верхнього одягу. У Березнянському дитбудинку не вистачало ліжок — 50 шт., матраців — 20 шт., ковдр — 50 шт.; у Бучанському: ліжок — 55 шт., матраців — 62 шт., подушок — 30 шт., шапок — 37 шт., пальт зимових — 31 шт., валянок — 125 пар³⁴.

До того ж, не зважаючи на такі нестачі, директори дитячих будинків дозволяли собі і обслуговуючому персоналу користуватися інвентарем, що належав дитбудинку. Наприклад, у Смілянському дитбудинку № 2 з дозволу директора, у тимчасове користування отримали, крім вихованок, інші робітники: 9 суконь, 3 спідниці, 3 блузки і 2 пари штанів. За його ж згодою було списано мануфактуру на пошиття 10 хусток і 10 суконь³⁵. У Бучанському дитбудинку в якості премій адміністрації та педагогічному колективу, було видано: калош — 13 пар, вовни — 13,5 м, бостону — 4,5 м. Причому, у числі премійованих був і сам директор, який отримав відріз бостону на костюм. Також у цьому ж дитбудинку в особистому користуванні співробітників знаходилися 6 ковдр, 4 наволочки, 12 простирадл, 12 рушників і 5 подушок³⁶.

Окрім цього, переважна більшість дитячих закладів виявлялися не готовими до чергового зимового сезону. Так, у 1946 р. у Смілянському спеціальному дитячому будинку попри те, що вихованці були досить забезпечені одягом, взуттям, м'яким та твердим інвентарем, відмічалася непідготовленість до роботи в зимових умовах: не повністю було завезено паливо, мало заготовлено овочів, зокрема, картоплі³⁷.

Не готовий до зими був і Київський дитячий будинок № 1 Південно-західної залізниці. Тут не було проведено ремонту та не вирішено проблему з опаленням. За планом потрібно було вугілля 90 т, а завезено лише 65; із потрібних 20 кубометрів дров забезпечено тільки 5³⁸. До того ж, місцеві організації дитячим будинкам із вирішенням цих питань не допомагали.

У наступні роки ситуація з підготовкою до зими залишалася незмінною. Зокрема, в 1948 р. такі проблеми мали Уманський, Тальнівський, Чайківський Христинівського району, П'ятигірський Тетіївського району, Переяслав-Хмельницький, Білоцерківський № 1, Будищанський Вільшанського р-ну та інші дитбудинки. Оленівський дошкільний дитячий будинок Фастівського району при перевірці в 1948 р. мав запас палива на 10–15 днів і, через відсутність відповідного транспорту в дитячому будинку, був під загрозою опинитись взагалі без палива³⁹. Крім того, відчувалася значна потреба в зимовому одязі та взутті для дітей⁴⁰.

Не кращими були справи і з харчуванням дітей. У 1946 р. відбулася низка перевірок дванадцяти дитбудинків Київської області, в результаті яких було виявлено геть незадовільний стан з харчуванням вихованців. Норми харчування дітей в усіх перевірених дитбудинках часто не дотримувалися через невмотивовані заощадження на продуктах.

Наприклад, в Мотовилівському дитбудинку Фастівського району на продуктах харчування було заощаджено 76600 крб.; у Дар'ївському дитбудинку Шполянського району — 105200 крб.; у Білоцерківському — 36300 крб.; у Бучанському — 44200 крб.; у Смілянському дитбудинку № 2 — 13100 крб.; в Уманському — 62248 крб.⁴¹.

Це відбувалося через те, що торгові організації відпускали дитбудинкам за рознарядками продукти більш низького і дешевого асортименту, і тому норма витрат на харчування дитини систематично знижувалася. Досить часто торгові організації замінювали вершкове масло рослинним, цукор — дешевими кондитерськими виробами, а із круп відпускали лише пшоно⁴². Крім того, районні торговельні організації не своєчасно і не повністю отоварювали продукти харчування. Так, Мотовилівському дитбудинку Фастівського району було не додано: м'яса — 149 кг; яєць — 7183 шт.; жирів — 83 кг; овочів — 8230 кг⁴³.

Дещо кращим був стан дитбудинків, які мали власні присадибні ділянки. Але до 1949 р. їх мали лише 15 дитячих будинків. Навесні 1949 р. у 31 дитбудинку було насаджено сади загальною площею 18 га з кількістю дерев 50352 шт. З них фруктових дерев — 21375 шт.; кущів — 1500 шт.; декоративних — 27477 шт., 7 дитячих будинків перенесли висадку на осінь. Але 13 взагалі не мали площ для садів⁴⁴.

Також легше велося дитячим закладам, які мали шефську допомогу, як, наприклад, Мотовилівський спеціальний дитячий будинок. Його вихо-

ванці в достатній мірі були забезпечені одягом, взуттям та постільним приладдям. Харчування дітей було організовано досить добре завдяки шефу — військовій частині, яка надавала продукти. Також для поліпшення харчування використовувалися додаткові продукти з власного допоміжного господарства. При цьому дитбудинки все ж не одержували повністю розподіленої для нього крупы⁴⁵.

Коли вихованці досягали 14–15 років, їх мали направляти на виробництво або на подальше навчання в ремісничих училищах. За рішенням Ради Міністрів УРСР 14 ремісничих училищ республіки мали приймати виключно дітей з дитячих будинків. Але на 1949 рік лише 9 училищ приймали вихованців, та й то не повний набір. До того ж, усі 9 училищ приймали тільки хлопчиків, для дівчаток спеціальних ремісничих училищ не було⁴⁶.

Одним з таких було Спеціальне ремісниче училище № 36 (м. Київ), відкрите в 1945 р. До нього приймалися лише вихованці дитячих будинків — хлопці 12–13 років з початковою освітою. Термін навчання становив 4 роки. За цей час хлопці мали отримати неповну (в обсязі 7 класів) середню освіту і одну з чотирьох спеціальностей: слюсаря-ремонтника-складальника, слюсаря-інструментальника, токаря або столяра⁴⁷.

Однією із причин малої кількості ремісничих училищ була катастрофічна відсутність відповідних приміщень. Так, наприклад, у 1949 р. за рішенням Київського виконкому для ремісничого училища було виділено приміщення за адресою вул. Паньківська, 2, в якому на той час розташовувався дитячий приймальник-розподільник. Приміщення для ремісничого училища так і не було звільнено, тому що нікуди було перенести приймальник-розподільник. Тож питання відкриття ремісничого училища залишалося не вирішеним⁴⁸.

У гуртожитках при заводах і фабриках, куди направлялися вихованці дитбудинків, часто були настільки незадовільні умови існування, що діти не витримували і втікали звідти. Наприклад, у 1945 р. Київський завод № 784 прийняв для працевлаштування 63 підлітки. Гуртожиток, куди були влаштовані підлітки, перебував у антисанітарному стані, ліжок не вистачало, в їдальні харчування було організовано незадовільно. Технічного навчання діти не одержували. Це все привело до того, що 57 чоловік з них самовільно залишили завод⁴⁹.

На заводі Станкобуд з 15 підлітків, що прибули в 1945 р., 10 чоловік втекли. Про це навіть нікуди не було повідомлено, й не були прийняті заходи щодо повернення підлітків. На фабриці ім. Р. Люксембург залишили роботу 7 підлітків; на фабриці ім. Боженка протягом 1945–1946 рр. залишило роботу 16 чоловік. Досить часто втечі підлітків із підприємств супроводжувалися крадіжками⁵⁰.

У 1946 р. працевлаштування підлітків-сиріт на підприємствах Києва виглядало так: на фабриці ім. Смирнова-Ласточкина — 250 чол., на фабриці ім. Боженка — 82, на фабриці ім. Р. Люксембург — 20, на заводі ім. Сталіна — 7, на заводі Станкобуд — 5, на заводі Ленкузня — 70. Всього працевлаштовано 434 особи⁵¹.

Гуртожиток при фабриці ім. Р. Люксембург, в який були влаштовані діти, перебував у незадовільному санітарному стані. В гуртожитку було тісно, брудно, незатишно. На заводі ім. Артема мали місце справедливі скарги підлітків на профспілкову організацію й адміністрацію заводу, на погані умови життя в гуртожитках: несвоєчасний обмін постільної білизни, відсутність шухляд, несвоєчасна видача мила, що створювало антисанітарію в гуртожитку і неохайність підлітків⁵².

Але навіть за таких умов не всім дітям-сиротам щастило працевлаштуватися. Так, у 1949 р. з 700 вихованців дитячих будинків, яких необхідно було працевлаштувати, станом на 15 вересня, було влаштовано всього 250 вихованців. Більшість з них почали працювати на підприємствах Києва — фабриці ім. Смирнова-Ласточкина, профтехшколі в технікумі; а також — у містах Сміла, Умань і Черкаси⁵³.

Отже, складний період відбудови й переходу до мирного життя позначився і на функціонуванні дитячих будинків Києва і Київської області. Тут спостерігалась катастрофічна нестача кваліфікованих і сумлінних педагогів і вихователів, через що траплялися нещасні випадки. Керівники дитячих будинків нерідко зловживали владою і присвоювали собі матеріальні цінності, які виділялися державою для дітей-сиріт. Контингент вихованців складався переважно з дітей, які втратили одного чи обох батьків внаслідок воєнних дій. Досить складна ситуація була із забезпеченням дитбудинків м'яким і твердим інвентарем, з харчуванням дітей. Легше було тим дитячим будинкам, які мали шефів, що допомагали їм. Після досягнення вихованцями віку 14–15 років, держава мала влаштовувати їх на роботу або подальше навчання. Але у більшості випадків значна частина колишніх вихованців дитбудинків залишалася не влаштованою і мали сподіватися лише на самих себе.

Безлюдная Ирина (г. Киев)

Соискатель отдела истории Украины второй половины XX ст. Института истории Украины НАН Украины.

Повседневные реалии детских домов Киевщины в послевоенный период (1946 г. — нач. 1950-х гг.).

В статье освещается повседневная жизнь воспитанников детских домов г. Киева и Киевской области в 1946 — начале 1950-х годов. Рассматривается контингент воспитанников, кадровый состав, материальная база и устройство воспитанников детских домов на работу или дальнейшее обучение.

Ключевые слова: детский дом, сироты, Киев, Киевская область.

Iryna Bezliudna (Kyiv)

Researcher the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine.

Everyday life realities of children's homes in Kyiv oblast in the post-war period (1946 — early 1950s).

The article deals with the everyday life of inmates of children's homes in Kyiv and Kyiv oblast from 1946 till the early 1950s. Contingent of inmates, the staff, the resource base, the following study and employment of the former inmates of children's homes are analyzed.

Keywords: children's homes, orphans, Kyiv, Kyiv oblast.

¹ Філіппов О.М. Развитие радянської школи в УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. — К.: Радянська школа, 1957. — 150 с.; Педагогічні читання. З досвіду роботи працівників дитячих будинків. — К.: Радянська школа, 1955. — 107 с.

² Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Г. Голиш; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2007. — 20 с.

³ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. — Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. — 323 с.; Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 37–49

⁴ Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943–1945). — К., 1995. — 83 с.

⁵ Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 149–169.

⁶ Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. — К.: Київ, 2001. — 214 с.

⁷ Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 158, 149–169.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 132. — Арк. 20.

⁹ Там само. — Арк. 15.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — Арк. 130.

¹² Там само. — Арк. 16.

¹³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 880. — Оп. 11. — Спр. 938. — Арк. 617.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — Спр. 945. — Арк. 405.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 596. — Арк. 16.

¹⁸ З особистого архіву С.І. Білоконя.

¹⁹ ДАКО. — Ф. 880. — Оп. 11. — Спр. 938. — Арк. 617.

- ²⁰ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. Р-161. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 1.
- ²¹ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 945. — Арк. 405.
- ²² Там само. — Спр. 1065. — Арк. 335.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 596. — Арк. 16–17.
- ²⁴ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 938. — Арк. 618.
- ²⁵ Там само. — Спр. 945. — Арк. 413.
- ²⁶ Там само. — Арк. 409.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 339. — Арк. 125.
- ²⁸ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 335.
- ²⁹ Там само. — Спр. 1392. — Арк. 295.
- ³⁰ Там само. — Спр. 945. — Арк. 413.
- ³¹ ДАК. — Ф. Р-161. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 3.
- ³² Там само. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ³³ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1108. — Арк. 330–331.
- ³⁴ Там само. — Спр. 945. — Арк. 416.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — Арк. 416–417.
- ³⁷ Там само. — Арк. 406.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 340. — Арк. 260.
- ³⁹ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 334.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 1108. — Арк. 330.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 945. — Арк. 415.
- ⁴² Там само. — Спр. 1108. — Арк. 93.
- ⁴³ Там само. — Спр. 945. — Арк. 413.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 137.
- ⁴⁵ ДАКО. — Ф. Р-880. — Оп. 11. — Спр. 1065. — Арк. 334.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 164.
- ⁴⁷ Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. — К.: Київ, 2001. — С. 165–166.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 208.
- ⁴⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 339. — Арк. 18–19.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 334. — Арк. 10–11.
- ⁵¹ Там само. — Арк. 9.
- ⁵² Там само. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 334. — Арк. 9.
- ⁵³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 6. — Спр. 1860. — Арк. 208.